

AMSTERDAM 2004

Groot en klein verzet
*Temporele ordening
in Nederland*

Peter Sep en Marga Verheije (red.)

De Balie

Dit boek pretendeert niet volledig te zijn. Met name over de vraag waar de grens ligt tussen eigen verantwoordelijkheid en geïnstitutionaliseerde uitsluiting wordt op dit moment nog volop gedebatteerd. Wel maken de bijdragen duidelijk dat tijdsordening niet uitsluitend een vraagstuk is van drukke tweeverdieners met kinderen.

Ook is tijdsordening geen waarde vrije efficiency-operatie om het leven van mensen aan te passen aan de eisen van de nieuwe kennis-economie. Enerzijds omdat onze omgang met tijd is geworteld in culturele waarden en normen. Anderzijds omdat dit suggereert dat de eisen van de economie axioma's zouden zijn. Het laatste woord is daarom aan de econoom Paul de Beer, die stelt dat het een illusie is te denken dat een efficiëntere dagindeling volstaat om af te rekenen met de spanning tussen economie en autonomie. Het efficiënter besteden en ordenen van tijd levert de maatschappij als geheel uiteindelijk nauwelijks tijdwinst op. En ook bevrijdt het de tijd en onze omgang ermee niet uit de dwang van de economie. Integendeel: het onderwerpt ons er alleen des te nadrukkelijker aan.

Peter Sep

Marga Verheije

Kristen Lippincott

Wereldtijd en de geschiedenis van het nu

Iedereen beseft dat tijd bestaat, want we zijn ons ervan bewust dat de tijd verstrijkt, maar het is heel moeilijk om te zeggen wat tijd precies is. Toch hebben door de eeuwen heen filosofen, dichters, theologen, wetenschappers en kunstenaars ontelbare uren besteed aan pogingen om de essentie van het verschijnsel tijd te definiëren – er grip op te krijgen. Diep verankerd in de westerse geest ligt immers onze niet-slaatsende neiging tot rationaliseren en definiëren.

Ons huidige denken over het begrip tijd wortelt in het oude Griekenland. De Grieken, de grote denkers van de Oudheid, schiepen graag rationele structuren om de mysteries van het leven mee te kunnen verklaren, en het verschijnsel tijd was een onderwerp van het soort waar ze dol op waren. Daar kwam bij dat de oude Grieken als toertien een taal hadden gecreëerd waarin over abstracte begrippen gesproken kon worden. Door de aard van de aan hen overgeleverde cultuur is de taal van de vroege filosofen vooral een literaire taal – in navolging van klassieke schrijvers van eigen bodem als Homerus en Hesiodus. En die taal is er een waarin de metafoor een prominente rol heeft. De tijdsmetatoren die we tegenwoordig nog gebruiken zijn zelfs merendeels direct afgeleid van die van de Grieken. Overigens hebben zowel filosofen als wetenschappers bij analyse van een onderwerp als tijd nog steeds de neiging de metafoor te hulp te roepen. Zelfs Einstein zei dat hij voor tijd een visuele metafoor had moeten bedenken voordat hij zijn relativiteitstheorieën kon ontwikkelen.

Al in de zesde eeuw voor Christus zien we een aantal interessante nieuwe ideeën over de aard van tijd ontstaan. Aanastomens van Milete bijvoorbeeld, die in deze tijd schrijft, opperde dat de tijd zelf getuigde van het bestaan van een soort kosmische rechtvaardigheid in het universum. Tijd is de 'ethische noodzaak' tussen wat geweest is en wat aan het ontstaan is. Heraclitus van Efese, die rond 500 voor Christus aanzien genoot, ontwikkelde dit denkbeeld verder en stelde dat tijd de wet of de logos is die de twee tegengestelde toestanden van verleden en toekomst met elkaar verbindt. Voor deze vroege filosofen was het begrip tijd dus onlosmakelijk verbonden met termen als ethiek, wet en noodzaak. Heraclitus is ook de bedenker van de wellicht beroemdste metafoor van de tijd, waarin het verstrijken van de tijd wordt vergeleken met het stromen van een rivier. Als wij in een rivier stappen, is dat tegelijkertijd wel en niet dezelfde rivier, we zijn en tegelijkertijd zijn we niet.

Omstreeks het midden van de vijfde eeuw voor Christus begonnen de presocratici een andere benoeging te ontwikkelen. Parmenides probeerde tijd niet te vatten in een natuurwet, maar stelde dat de tijd, aangegien bij zelf

overvanderlijk en tijdloos is, relatief niet erg belangrijk is. Als namelijk het 'zijn' zelf ontstaat noch vergaat, maar alleen is en *erfijd* is, dan kan het verstrijken van de tijd geen doorslaggevende factor zijn. Voor Parmenides was tijd niet van belang; hij hem geen ethiek, geen noodzaak, geen weten. De theoretici van de presocratici tonen aan dat het onderwerp 'tijd' al vanaf het moment dat men erover ging nadenken een twispunt was. Aan de ene kant stonden zij die van mening waren dat tijd een alshoevenende, ethische rol vervulde in de structuur van het zijn, aan de andere kant zij die tijd slechts beschouwden als een niet-essentiële bijzaak. Deze fundamentele tweespalt maakt tot op de huidige dag de kern uit van alle discussie over het onderwerp tijd.

Bij nadere beschouwing blijkt echter dat het de presocratici niet werkelijk te doen is om tijd, want ze zijn het er allemaal over eens dat ontwerkeling en verandering wel degelijk bestaan, ze erkennen dat het verleden bestaan heeft en dat de toekomst in potentie bestaat. Waar het werkelijk om gaat, is het heden. Wat is dit heden, dat zich berijdt tussen verleden en toekomst? Ofwel: wat is dat eigenlijk, datgene wat we het 'nu' noemen?

De oude Grieken en Romeinen beriepen zich in hun denken weliswaar vaak op de metafoor, maar een personificatie van de tijd als zodanig kenden ze niet. Interessant is dat ze wel een figuur kenden die in algemene zin geïnterpreteerd kon worden als een allegorische personificatie van het 'nu'. Deze figuur was een halfgod, die beweerde de jongste zoon te zijn van Zeus, de koning der goden. Hij heette Karos, en er werd van hem gezegd dat hij de belichaming was van het vergankelijkste moment waarop de gedegeheid zich voordoet – in ons verhaal het 'nu'. In literaire bronnen dankt het woord karos voor het eerst op bij Homerus – blijkbaar zonder enige allegorische betekenis en gebruikt ter aanduiding van het juiste moment om een doedlijke slag toe te dienen; in de vijfde eeuw voor Christus heeft de term echter al betrekking op een soort spirituele kwaliteit. Een van de belangrijke uitspraken van het orakel van Delphi is bijvoorbeeld 'Ken Karos' – een aansporing voor de verantwoordelijke mens om het juiste moment te kennen om de juiste handeling te verrichten.

De bekendste voorstelling van de god Karos is het bronzen beeld dat door de Griekse beeldhouwer Lyssippos in de laatste jaren van de vierde eeuw voor Christus werd gemaakt. Het oorspronkelijke beeld bestaat niet meer, maar hoe het eruit heeft gezien weten we van laterre kopieën, zoals dat in het Museo di Antichità in Turijn. Ook bestaan er Griekse en Romeinse bronzen met beschrijvingen ervan. Om de betekenis van zijn attributen duidelijk te maken kan het narrogende epigram van Posidippus uit de derde eeuw voor Christus dienen: 'Wie heet ik? Ik ben Karos, die het al regeert. Waaron loopt u op uw tiemen? Omdat ik altijd ren. En waarom hebt u vleugels aan uw voeten? Zodat ik kan vliegen als de wind. En waarom hebt u een keel achterhoofd? Zodat niemand mij van achteren kan vastgrijpen. Als ik op mijn gevleugelde voeten voorbij raas, is het al te laat.'

[GROOT EN KLEIN VERZET]

00:40	00:50
00:41	00:51
00:42	00:52
00:43	00:53
00:44	00:54
00:45	00:55
00:46	00:56
00:47	00:57
00:48	00:58
00:49	00:59

01:00	01:10
01:01	01:11
01:02	01:12
01:03	01:13
01:04	01:14
01:05	01:15
01:06	01:16
01:07	01:17
01:08	01:18
01:09	01:19

Wereldtijd en de geschiedenis van het nu

In zijn linkerhand houdt Kalros een weegschaal in wankeel evenwicht op het scherp van de snede van een scheermes. De uitdrukking 'op het scherp van de snede' ter aanduiding van het ongrijpbare moment tussen gelegenheid en actie gaat terug op een Griekse zegswijze die dateert van meer dan acht eeuwen voor Christus' geboorte.

De antieke filosofen gebruikten in hun discussies over het verschijnfel tijdstip van metakoren, maar de meest intrinsieke – en levens meest realistische – waren die welke verband hielden met de wetenschap van de astronomie. Vanaf de vroegste tijden hebben mensen bij het meten van de tijd gebruik gemaakt van de schijnbare bewegingen van zon, maan en sterren. De Ouden waren er bovendien van overtuigd dat de hemel dezelfde eigenschappen had als de tijd – de hemel verwees naar een universeel geldende ethiek en noodzaak (omdat de hemel de wil van de goden weerspiegelde), en de hemellichamen beschreven banen die aan een aantal rationele, mathematische wetten voldeden.

Om aan te tonen hoe diep dit bewustzijn van een astronomische tijd in de geest van de antieken wortelde, kunnen we Aristoteles citeren, die in de vierde eeuw voor Christus stelde dat de mens de tijd slechts kan begrijpen door in zijn ziel het verstrijken ervan na te voelen, maar dat een 'kennen' van de tijd het beste te benaderen is door waarneming van de beweging van de hemellichamen – sterren, zon, maan en planeten.

Maken we een spreng in de tijd van zo'n achthonderd jaar; dan struiken we op het volgende gezelschap grote denkers over het onderwerp tijd. De eerste christelijke kerkvaders waren in hun denken over tijd evenmin als de Griekse filosofen eenduidig. Een aspect hiervan was dat ze een ware obsessie vertoonden voor de wijze waarop tijd zich manifesteert.

De christelijke Kerk heeft het gevoel dat men de religieuze indeling van het jaar heeft overgenomen van de joden en de burgerlijke kalender van de oude Romeinen. Daardoor zijn de data van sommige godsdienstige feesten, zoals Pasen, bepaald door de schijnposities van de maan, terwijl andere, zoals Kerstmis, afhankelijk zijn van de jaartijdsomloop van de aarde om de zon. Middelenwee geleerden hebben enorm veel energie gestoken in pogingen om het religieuze jaar te rationaliseren. En doordat men probeerde de tijd te kwantificeren, groeide ook het verlangen om de gebeurtenissen uit het verleden en zelfs de toekomst op dezelfde manier structuur te geven.

Om een voorbeeld te noemen: een van de punten waar bijna duizend jaar lang een verhit debat over is geweest, is de vraag hoe en wanneer God de Vader de tijd had geschapen. In het begin van het boek Genesis staat duidelijk dat God de wereld schep uit het niets. Dus... wanneer schiep God de Vader dan de tijd? Meest hij eerst de matrix van ruimte en tijd scheppen voordat hij de materie creëerde? Of schiep hij alles tegelijkertijd? De meeste kerkvaders gaven de voorkeur aan het idee dat God de Vader alles in één keer had geschapen, maar het bijbevoek Genesis stelt ondubbelzinnig dat God de zon en de maan pas op de vierde dag schep. Omdat zon, maan en sterren nog

14

niet bestonden was er dus technisch gezien (en middeleeuwse filosofen waren altijd zeer gefïnteresseerd in technische aspecten) vóór de vierde scheppingsdag geen manier om de tijd te bepalen. Zoals een aouwenne middeleeuwse auteur het stelde: "... vóór de schepping van de zon bestonden tijd noch tijdsduur, aangezien er niets bestond dat een schatwou kon werpen door middel waarvan tijd en tijdsduur gemeten hadden kunnen worden."

Op grond van deze logica stelde een aantal kerkelijke geleerden van aanzien, onder wie Beda Venetabilis, dat wanneer we het errorer eens zouden kunnen zijn dat de wereld was geschapen op 19 maart, we zouden moeten zeggen dat de tijd zelf pas was begonnen op 23 maart, toen God de zon schiep.

Uitendelijk werd pas bij het vierde concilie van Lateranen in 1215 de officiële kerkelijke leer met betrekking tot de schepping van de tijd vastgesteld. Bij het concilie werd overeengekomen dat God alle geestelijke en materiele zaken, al het hemelse en al het wereldse, regelmatig uit het niets had geschapen. Wij zouden in onze tijd zeggen: God schiep alles met één groot, kosmisch 'nu'. De tijd werd geschapen op hetzelfde moment als al het andere in het universum.

Het probleem dat zich vervolgens aandiende was dan om vast te stellen op welke datum de wereld precies was geschapen. Als namelijk alles in de tijd was geschapen, moest er een bepaald moment zijn aan te wijzen waarop het universum was begonnen.

Sommige oude Griekse en Romeinse denkers hadden veronderstellingen gemaakt over de positie van sterren en planeten op het moment van de schepping, en zij meenden dat de hemellichamen bij het begin van de tijd in een specifieke constellatie moesten hebben gestaan. Deze constellatie stond bekend als het *theta mundi*, en werd voorgesteld door een soort horoscoop-overzicht waarin alle planeten op het moment van de schepping van het heelal een plaats hadden 'in de verschillende tekens van de dierenriem'. De Grieken en Romeinen meenden dat het universum was begonnen toen de zon 'in' het teken Ram stond, en deze traditie lertde voort in de vroege christelijke Kerk.

Toen de Kerk eenmaal had bepaald dat het universum en alles daarin op één bepaald moment was geschapen, rres de vraag hoe deze herstelling in de kunst verbeeld moest worden. De vraag was: hoe beeldt je één enkel moment uit dat voor eeuwig in de tijd bestoet ligt? Het antwoord (dat ook Aristoteles had kunnen geven) luidde: met behulp van de astronomie. Je kunt een moment in de tijd – dat wil zeggen, een eeuwigdurend 'nu' – slechts weergeven met een getimobaliseerd beeld van de kosmos.

Kort na publicatie van de decreten van het vierde concilie van Lateranen verscheint een aantal voorstellingen van de schepping van het heelal waarin de astronomische constellatie van het moment centraal staat. Zo is in een fresco van Bartolo di Fredi in San Gimignano (1367) God de Vader te zien die bezig is de wereld te scheppen op het moment dat de zon in Ram staat, Venus in Visser, Mercurius in Tweelings, Juppiter in Leeuw en Mars in Weegschaal.

[GROOT EN KLEIN VERZIJ]

15

Overeenkomstige voorstellingen zijn te zien in de fresco van Giusto de Menabao (1376-78) in Padua en op een paneel van de Sienees schilder Giovanni di Paolo, maar er zijn ook andere voorbeelden: in manuscripten uit die tijd, in glas-in-loodramen en in gedrukte boeken.

Zoals gezegd stonden de vroege kerkvaders ambivalent tegenover het verschuifde tijd, want hoewel ze graag wilden weten hoe tijd functioneerde, was tijd op zich toch vooral iets triviaals. Tijd was een wereldse aangeflegenheid. Dit had te maken met het feit dat het christelijke heelal in tweeën gedeeld was. Alles onder het niveau van de maan, met de aarde in het middelpunt, was onderhevig aan verandering, dood en verval. Het ondermannaase was de arena waarin de tijd heersde. Maar boven het niveau van de maan – steeds dichter bij God – bestonden verandering en dood niet. De tijd had geen greep op wat zich boven het niveau van de maan bevond. De mens bracht zijn tijd op aarde door als speelbal van de tijd, maar als hij stierf werd hij door God binnengehaald in de vregderovle hemelse eeuwigheid.

Die fundamentele geloof in een tweeledig universum was de ware reden waarom de sterrenkundige Galileo gebraudamerki werd als een gewaarfijke ketter (de uitspraak werd trouwens ongeveer tien jaar geleden ingetrokken). Toen Galileo namelijk in 1610 zijn telescoop op de hemellichamen richtte en als eerste astronoom de schijfjeslatten van Venus waarnam, opende hij daarmee de mogelijkheid dat de regelen boven de maan niet gevrijwaard zouden zijn van verandering, en dat tijd en de verderfelijke destructieve krachten daarvan ook in het bovermannase bestonden. Als Venus onafleevig was aan tijd en daardoor ook aan verandering, liep ook de tyfioze eeuwigeheid van de hemel zelf gevaar.

Ten slotte moest nog een andere overtuiging geneemd worden die ten aanzien van tijd bij de vroege christenen leefde. Een van de fundamentele geloofswaarheden van het christendom is dat God de wereld in al zijn verschuifingsvormen voor altijd heeft geschapen. Regelijk met de wereld scherp hij ook alle toekomstige gebeurtenissen en zelfs het einde: 'Ik ben de alfa en de omega – het begin en het einde.' In het licht hiervan is een van de doelen van het christelijk leven om te leren begrijpen hoe Gods oorspronkelijke plan door de voltrekking van de dagelijkse gebeurtenissen aan de mensheid bekend wordt gemaakt. Zo waren de vroege kerkvaders altijd op zoek naar aanwijzingen die de mysterien van dit plan zouden kunnen verduidelijken. Augustinus en Tertullianus meenden bijvoorbeeld dat alle belangrijke gebeurtenissen in het Oude Testament, in de klassieke geschiedschrijvers en zelfs die in de heidense mythologie voorafspiegelingen waren van wat beschreven staat in het Nieuwe Testament. Zo is het spreken van God uit de brandende brenambos tot Mozes een zinnbeeld van de amunolante aan de maagd Maria door de aartsengel Gabriel. De schepping van Eva uit Adams rib is een voorafspiegeling van de schepping van de Kerk (*ecclesia*) uit de wond in Christus' zijde bij zijn kruisiging, enzovoorts.

[INLEIDINGEN]

Het is interessant om op deze manier over tijd te denken. In zekere zin is dan iedere gebeurtenis – op ieder moment in het 'nu' – onlosmakelijk verbonden met andere gebeurtenissen in het verleden. Ook het bestaan zelf krijgt er een in potentie symbolische betekenis door. In meer dan één opzicht vindt deze opvatting weerklank in de haalbaarste-*weense* Gaiu-*theorie*. Alleen is die ene vlegging van de vinder in het christelijke model met de oorzak van een Pyfoon in China, maar staat die in relatie met andere. In de tijd verspreide gebeurtenissen. Iedere gebeurtenis werkt door in andere gebeurtenissen in verleden en toekomst.

Het is bijna niet voor te stellen hoe de filosofen uit deze periode erin geslaagd zijn de volgende drie uiteenlopende aspecten van hun visie op tijd met elkaar te verzoeken: a) een bijna mannaakte behoefte om tijd te meten en te kwantificeren; b) de naging om eigenlijk geen aandacht aan tijd te willen besteden omdat tijd slechts een storende factor in ons aardse bestaan zou zijn (de ware christen hoort de blik en de geest gericht te houden op het hiernamaals); en c) de overtuiging dat elk moment in de tijd gelijkelijk is omdat het potentieel een aanwijzing inhoudt ter verklaring van Gods uiteindelijke plan.

Ik heb uitgeverij stilstaan bij de visie van de vroege kerkeaders op de tijd omdat ik denk dat wij de geschiedse ambivalentie ertegenover van onze voorouders hebben overgenomen en dat we er nu, in de eenentwintigste eeuw, nog steeds geen oplossing voor hebben gevonden.

Kijken we naar het eerste punt – de daggevoerde behoefte om tijd te structureren en te kwantificeren – dan hooren we maar twee vragen te stellen: 1) welke percentage van de mensen dat een horloge draagt denkt dat dit de juiste tijd aanwijst? 2) hoe weten ze wat 'de juiste tijd' is?

Wij richten ons leven naar de klok zoals we die nu kennen en vinden allerlei zaken vanzelfsprekend, maar de tijd die ons horloge aanwijst – de 'juiste tijd' – is in wezen een bedenkend van politiek uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Het is slechts de 'juiste tijd' omdat een paar invloedrijke heren in 1884 in Washington een verdrag ondertekende waarbij een internationaal, overal ter wereld goldende standaardisering van de tijd werd overeengekomen.

Voordat dit verdrag werd getekend waren er maar weinig conventies aangaande de onderverdeling van het uur, het aantal uren in een dag of het moment waarop de dag begon. De manier waarop werd vastgesteld hoe laat het was verschilde niet alleen van stad tot stad, maar een individu kon in zijn dagelijks leven, afhankelijk van zijn doelstelling, wel vier verschillende tijdsystemen hanteren.

In Europa waren er bijvoorbeeld in het algemeen twee verschillende manieren om de dag in uren te verdelen: met gelijke uren en met gelijke uren. De lengte van de ongelijke uren veranderde in de loop van het jaar met de verandering van het percentage uren daglicht. In het systeem van gelijke uren werd de periode van een dag en een nacht verdeeld in vierentwintig

[GROOT EN KLEIN VERZET]

gelijke stukken. Maar al was de duur van de gelijke uren veel makkelijker te berekenen, er bestonden feitelijk vier verschillende systemen om ze bij te houden. Een manier om dat te doen, het systeem van de *horare communes* (ofwel 'gewone uren'), was een systeem met gelijke uren, ook wel Duitse of Franse uren genoemd. De vierentwintig uren van een dag werden verdeeld in twee groepen van twaalf: de ene begon midden op de dag, de andere om middernacht. Dit systeem wordt nog steeds gehanteerd, eventueel, zoals in de Angelsaksische landen, met toevoeging van de aanduidingen 'a' (*ante meridiem* of 'voor de middag') en 'p' (*post meridiem* of 'na de middag').

Het tweede systeem, het Italiaanse, Boheense of Westse systeem, kende ook gelijke uren. In het Latijn heetten ze *horae ab occasu solis* (uren gerekend vanaf zonsopgang). Het eerste uur begon met zonsopgang (of ook wel in bepaalde steden, zoals Siena, een half uur vóór zonsopgang), en de dag werd onderverdeeld in vierentwintig gelijke stukken. Het belangrijkste nadeel van dit systeem was dat het door het jaar heen bijgesteld moest worden omdat het tijdstip van zonsopgang met de wisseling der seizoenen varieerde.

In het derde systeem, het zogenaamde Babylonische of Griekse systeem, werden de uren gerekend *ab ortu solis*, vanaf het tijdstip van zonsopgang. Babylonische uren vindt men bijvoorbeeld vaak op wetenschappelijke instrumenten als zonnemeters waar alleen bij daglicht uren geteld werden. Een typische schaalverdeling voor Babylonische uren loopt van 0 of 1 tot 16.

Ten slotte zijn er de Neerbergerse uren, een verwarrende combinatie van Italiaanse en Babylonische uren. De dagichturen lopen *ab ortu solis* van 1 tot zonsopgang, de nacht loopt *ab occasu solis* van 1 tot de volgende zonsopgang.

Aangeten het enige goed meetbare moment dat van de uitdaging is, wanneer de zon de plaatselijke meridiaan tijkt te passeren, geprojecten astronomie in hun geschriften veelal de *horae communes*. Maar de dag waarop men zo'n moment vaststelde had in de praktijk insaschelen wel een indeling volgens een geheel ander systeem – wellicht werd er gerekend *ab occasu solis* of vanaf het voorgaande midnachtselijke uur. Wil men tijdsaanbdingen uit het verleden juist interpreteren, dan kan het voor de historici van belang zijn om te beschikken over aanvullende informatie – dit een bepaalde dag een feestdag is, bijvoorbeeld, of vermelding van een astronomische waarneming die alleen op een specifiek moment plaatsgevonden kon hebben.

Een voorbeeld van een dergelijke dubbele tijdsaanbding is te vinden in de werken van de Italiaanse astroloog Lucae Gastricus. In 1552 gaf hij een serie horoscopen uit op basis van de grondvestingsakten van verschillende grote steden en de geboortedatum van een aantal koningen, prinses, paven, kardinalen en beroemde kunstenaars. Omdat de in het boek besproken figuren van verschillende nationaliteit waren, gaf Gastricus zijn tijdsaanbdingen op twee manieren. Zo vermeldt hij in zijn geboorteloscopo voor Michelangelo bijvoorbeeld twee versies van het tijdstip van geboorte van de

[INLEIDINGEN]

kunstenaar. In het middenwonder staat het teken voor Venus (eer aanduiding van vrijdag of zaterdag, 'Vennsdag') en 3 maart: 90 Sonn horol. Maar er staat ook 2 maart: 15u 37 m pt'. De eerste vermelding berekent dat Michelangelo geboven werd op 9 uur en 50 minuten op de klok van 3 maart. Daar het in Italië gebruikelijk was om de dag te laten beginnen bij zonsopgang, staat het tijdstip in deze notatie gelijk aan het tijdstip bijna 10 uur na zonsopgang van wat wij de vorige dag noemen (2 maart), ofwel iets na 3 uur in de ochtend van 3 maart – het preciese aantal minuten na 3 uur hangt af van het tijdstip van zonsopgang op de vorige dag. Uit de tweede vermelding blijkt verder dat hij geboven is op 15 uur en 37 minuten na het middaguur van 2 maart (94 = post meridiem). 15 uur en 37 minuten na het middaguur van 2 maart komt overeen met 3:37 in de ochtend van vrijdag 3 maart. Beide vermeldingen verwijzen naar dezelfde gebeurtenis. Bovendien kunnen we nu vaststellen dat op 2 maart 1475 de zonsopgang plaatsvond om 17:47.

In Middeleeuwen en Renaissance begon in verschillende steden ook het jaar op verschillende dagen. In de staten van Italië kwamen daarvoor bijvoorbeeld minstens zes verschillende dagen in aanmerking: 1) 1 januari, het feest van de besnijdenis van Christus; 2) 1 maart, de s'rie vorretor; 3) 25 maart, het feest van de menswording van Christus; 4) Paaszondag, de zogenaamde *s'rie della Pasqua of s'rie francesca*; 5) 1 september, een traditie die de Byzantijnse kalender volgde, en 6) 25 december, het feest van de geboorte van Christus. Om de datum op een Italiaans document te kunnen interpreteren moet men dus de nationaliteit van de auteur kennen of weten welke conventie hij gebruikt om het jaar te weten waarin het werd opgesteld. Maar als het gaat om een brief van iemand uit Emilia aan een Florentijn die in het Vaticaan in dienst is van een Venetiaanse kardinaal, dan is het echt gissen naar tijd, datum en jaar!

Het idee dat deze verschillende methoden van tijdsaanduiding al heel lang tot het verleden behoren, wordt gelogenstraft bij een zorgvuldige bestudering van Canaletto's *Gesicht op de Piazza San Giacomo di Rialto*, waarvan de mooiste versie te zien is in de Gemaldegaleria Alte Meister in Dresden. Op het schilderij staat de kerktoeren met de klok duidelijk afgebeeld. De 'moderne' torenklok is afgebeeld van middeleeuwse mechanische klokken zoals die in de kloosters werden gebruikt en die in de eerste plaats tot functie hadden om de gemiddelde tijd te laten weten hoe laat het was. Daarom heeft de klok een karakteristieke, grote, duidelijk gearbeide wijzerplaat.

De wijzerplaat is ingedeeld in 24 uren in plaats van 12 zoals tegenwoordig gebruikelijk. Het eerste uur van de dag, aangegeven met het Romeinse cijfer I, staat op de plaats waar hij ons 3 uur staat – aan de rechterkant van de wijzerplaat. Boven aan de wijzerplaat (waar hij ons 12 uur staat), staat het Romeinse cijfer XVIII. Zoals op veel plaatsen in Noord- en Midden-Italië werd de Italiaanse dag gerekend te beginnen bij zonsopgang, zodat het middaguur dan ongeveer 18 uur na het begin van de dag viel (18 uur na

de zonsopgang van de vorige dag onstreeks 17 of 18 uur, afhankelijk van de tijd van het jaar). Dat het geval XVIII boven aan de wijzerplaat staat heeft te maken met een lange traditie bij het maken van klokken – die samenhangt met de praktijk om bij de zonnewijzer het middaguur midden in de uitloop van de uurlijnen te plaatsen. Het voornaamste bezwaar tegen een klok met Italiaanse uren is dat het tijdstip van zonsopgang door het jaar heen verhuift. In de praktijk betekende dit dat Italiaanse klokken om de vijf of tien dagen bijgesteld moesten worden. Er is maar weinig documentatie over geboven, maar oudere parochie en iedre groep publiezende tabellen waarop te zien was op welke dagen de klokken hoeveel minuten voor- of achteruit werden gezet, om ervoor te zorgen dat de kerkklokken op de juiste tijd zouden luiden en de wijzer of wijzers het middaguur zouden aangeven op het moment dat de zon de plaatselijke meridiaan kruiste.

Het blijft dus dat een alledaagse activiteit als kloklijken gepaard ging met talloze moeilijkheden, en het is duidelijk waarom enkele dertige heren besloten dat de tijd gestandaardiseerd moest worden. Toch hebben er zich nog een aantal mensen tegen verzet – met het argument dat een standaardtijd godslasterlijk was. Zelfs de grote Sir George Biddell Airy, die als Koninklijk Astronoom verbonden was aan het Royal Observatory in Greenwich, vond de standaardtijd maar onzin. Standaardtijd was in zijn ogen een illusie, die niets te maken had met de realiteit van astronomische waarnemingen en als zodanig niet alleen misleidend maar ook onethisch was.

Het derde aspect van het middeleeuwse denken over tijd – de overtuiging dat elk moment in de tijd gebelld is omdat het in potentie een aanwezig inhoudt ter verkenning van Gods uiteindelijk plan – blijkt ook thans nog een element te zijn in ons denken, al leert over het algemeen de gelachte dat het uiteindelijk plan van God afkomstig zou zijn niet meer zo. Niettemin denken wij nog vaak dat de gebeurtenissen zich volgens een rationeel principe voltrekken.

Zo geboven de meeste mensen dat de toekomst op een of andere manier voortkomt uit heten en verleden. We gaan ervan uit dat de wereld zoals wij die kennen iets zegt over de toekomst. In werkelijkheid kunnen we de toekomst niet kennen, en dit is een van de redenen waarom futurologen het altijd mis hebben. Iedereen neemt echter regelmatig beslissingen op grond van de aanname dat als we het heden kennen, we ook de toekomst kennen. Soms zijn deze overtuigingen ingebed in een geloof in astrologie, handrekenkunde, waarzeggerij of helderziendheid, of zien we in omzins en voorrekenen bakens op onze weg door het moethum tijd, of anderszins heel iedereen wel een of meer individuele vormen van bijgeloof en meent men dat lot, kismet, karma of goddelijke rechtvaardigheid ons op de een of andere manier naar onze bestemming leiden. Het is moeilijk om te leven zonder geloof in een of andere vorm van rationaliteit en zonder de overtuiging dat deze rationaliteit aan de dag treedt in de gebeurtenissen die met het verstrijken van de tijd plaatsvinden.

De meest wijdverspreide overtuiging die we van onze middeleeuwse voorouders hebben overgenomen is dat tijd een van de ongemakken van ons aardse bestaan is, en dat de ware christen de blik en de geest gericht hoort te hebben op het hiernamaals. Overgezet in de taal van de eentwintigste eeuw zou deze opvatting nu kunnen luiden dat wat de mens in het heden – het 'nu' – investeert niet zo belangrijk is als zijn investeringen in een mogelijke toekomst.

Voor mij is een van de grote historische perioden die van de Verlichting van de late zeventiende en vroege achttiende eeuw, toen de mens door ontdekkingsen in het denken zijn fixatie op de verlossing na de dood kwijtraakte en zijn aandacht meer op de wereld om zich heen begon te richten. In deze periode werden de beknotten van de religieuze orthodoxie losgelaten, zou men kunnen zeggen, en kreeg de mens meer vrijheid om op zoek te gaan naar manifestaties van Gods goedheid in de scheping. Een symptoom van deze ontslag was dat de mens, in plaats van zich te richten op de toekomst, meer aandacht ging besteden aan exploratie van het heden. In het bijzonder is een begin waar te nemen van een hernieuwde belangstelling voor 'de verwondering over het moment' – het belang van het 'nu'.

We zien deze nieuwe belangstelling voor het 'nu' weerspiegeld in de schilderkunst, de literatuur en de muziek van die periode. In de schilderkunst blijkt dit bijvoorbeeld in het werk van Britse schilders als John Constable, Alexander Cozens en J.M.W. Turner, die elk voor zich worstelden met de uitdaging hoe het 'nu' weer te geven. In de muziek is de uitdaging ervoor te zorgen dat de luisteraars bij het 'nu' blijven. Muziek bestaat alleen in het heden en kan alleen ervaren worden in het heden. In de literatuur wordt deze instelling belichaamd door Marcel Proust, de schrijver die er, hoewel de titel van zijn beroemdste werk *A la recherche du temps perdu* luidt, zeer op gericht was de momenten die hij beschrijft over te zetten naar het 'nu' en ze in hun 'tegenwoordigheid' te blijven zien. Hedendaagse lezers die niet gewend zijn om lang achter elkaar in het 'nu' te verwijlen, vinden Proust soms wat zonderling, of zelfs – om in de terminologie van de eentwintigste eeuw te blijven – een beetje saai. Ik heb collega's wel eens horen beven dat Proust saai is 'omdat er nooit echt iets gebeurt'. Maar natuurlijk gebeurt er niets, want de dingen gebeuren niet in het 'nu'; in het 'nu zijn' de dingen alleen maar – en dat is iets waar de hedendaagse lezer maar moeilijk aan kan wennen.

Anders dan veel anderen die zich bezighouden met het denken over het verschijnsel tijd in onze samenleving, geloof ik niet dat de malaise van de eentwintigste eeuw te wijten is aan het feit dat de mensheid gevangen zou zitten in een wereld waarin de gebeurtenissen elkaar steeds sneller opvolgen. Ik denk dat de malaise is dat we de overtuiging hebben losgelaten dat het 'nu' het belangrijkste moment is. We hebben het vermogen verloren om in het 'nu' te bestaan. In plaats daarvan besteden we – als middeleeuwse gebeden – al onze tijd aan hunkeringen naar een toekomstig zijn. We hebben het

01:20	01:30
01:21	01:31
01:22	01:32
01:23	01:33
01:24	01:34
01:25	01:35
01:26	01:36
01:27	01:37
01:28	01:38
01:29	01:39

01:40	01:50
01:41	01:51
01:42	01:52
01:43	01:53
01:44	01:54
01:45	01:55
01:46	01:56
01:47	01:57
01:48	01:58
01:49	01:59

Werkelijkheid en de geschiedenis van het nu

vermogen verlossen om van het moment te genieten, te genieten van wat we voelen of wat we proeven, omdat we te veel gericht zijn op de dingen die we moeten doen om later te kunnen zijn. We doen zo ons best om te leven in wat we denken dat onze toekomst zal zijn dat we het hebben uit het oog hebben verloren.

Ik wil eindigen met de volgende overweging. Tijd is inderdaad een onderwerp waar we maar moeilijk zicht op krijgen, maar het 'nu' is juist heel makkelijk te bevatten. En dat het zo makkelijk is, komt doordat ieder van ons het uit zichzelf begrijpt. Als wij het als sprekers van Noord Europese talen hebben over 'nu', realiseren we ons niet automatisch waar het om gaat - taalkundig is uit het woord niets uit af te leiden - maar dit ligt anders als we denken aan het woord dat de Fransen ervoor hebben, *maintenant*, een veel betekenisvoller woord. Het zegt ons iets wat we al wisten, namelijk dat ieder van ons het 'nu' in eigen hand heeft - letterlijk 'in eigen hand'.